

जागतिकीकरणाचा मराठी कवितेवर झालेला परिणाम

एम.एम. कांबळे: चांगू काना ठाकूर कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय नवीन पनवेल.

मराठी साहित्यात कविता हा जसा व्यक्तिगत भावानुभूती उत्कटपणे साकारणारा साहित्यप्रकार आहे, तसाच तो सामाजिक वास्तवाला भिडणारा महत्वाचा साहित्यप्रकार आहे. मराठी साहित्यामध्ये काव्य आणि समकालीन सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक वास्तव यांचे अनेकपदरी नाते प्राचीन काव्यापासून चालत आलेले आहे. सभोवतालच्या वास्तवाचा संबंध काव्याचे विषय, आशय, अभिव्यक्तीचे स्वरूप व प्रकार आणि काव्याची उद्दीष्टे यांच्याशी नेहमीच प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे जुळलेला असतो. प्रत्येक कालखंडातील काव्यात समाजाच्या अंतरंगाचे सूक्ष्म दर्शन घडते. या समाजचित्रणाचे स्वरूप व काव्यातील त्याचे स्थान यामध्ये काळाच्या ओघात बरेच बदल होत गेलेले आहेत. असे असले तरी समाजातील बऱ्या - वाईट प्रवृत्तीचा निर्देश करणे, त्यांचे व्यक्तिमत्त्वावर होणारे परिणाम दर्शविणे, जीवनभाष्य करणे, समाजाला संवेदनशील व विचारप्रवृत्त करणे इ. कार्ये प्रत्येक कालखंडामध्ये अनेक कवींनी कल्पकतेने केली आहेत.

बाराव्या शतकात सुरु झालेल्या मराठी काव्यपरंपरेतील ज्ञानदेव ते तुकाराम येथपर्यंतच्या संतकाव्यामध्ये तत्कालीन समाजसंस्कृतीचे दर्शन घडते. तो समाज अनेक धर्मपंथांमध्ये व अगणित देवदेवतांच्या उपासनेत विभागलेला होता. तसेच जातिव्यवस्थेच्या उच्चनीचतेच्या अनिष्ट विचारआचारांमध्ये दुभंगलेला होता. संतकवींनी ओवी व अभंग या अस्सल मराठी छंदांमध्ये केलेल्या रचना प्रामुख्याने त्या समाजातील दुष्ट व दांभिक प्रवृत्तींचे दर्शन घडवतात व त्या नष्ट करण्याचे आवाहन पुनःपुन्हा करताना दिसतात. सात्विक मूल्यांचा आग्रह धरीत समाजाला भक्तीचा मार्ग दाखवतात. जीवनाचे श्रेय हरवले असलेल्या माणसांना अनिष्ट रुढी व अंधश्रद्धा यातून बाहेर काढून, मोक्षप्राप्तीच्या उदात्त ध्येयाकडे वळवण्याचा प्रयत्न करतात. येथे समाजचित्रण हा काव्याचा गाभा नव्हता, तर परमार्थ साधनेच्या मार्ग दर्शनासाठी लिहिल्या गेलेल्या काव्यात दृष्टान्त व रूपके याद्वारे वास्तवाला कल्पकतेने प्रतिसाद देण्यात आला होता.

संतकाव्यप्रमाणेच पंडिती काव्यानेही बाह्य वास्तवाला कलात्मक प्रतिसाद दिलेला आढळतो. महानुभाव पंडित कवी नरेंद्रापासून ते मोरोपंतांपर्यंत चरित्रकथा सांगणे या प्रेरणेबरोबरच भक्तांच्या चरित्रातील घटनांच्या कथनाद्वारे श्रोत्यांना भक्तीकडे वळवण्याचा हेतू लक्षात येतो. पंडित कवींनी आख्याकाव्यातून पुराणातील व्यक्तींची वर्णने करताना समकालीन सामाजिक वातावरणाची पार्श्वभूमी योजिली. सामाजिक वास्तव, समकालीन जीवनपध्दतीच्या सूक्ष्म चित्रणाच्या साहाय्याने त्यांनी पौराणिक कथा रंगवल्या. समकालीन वाचकांना आकर्षित करून भक्तिमार्गाकडे वळवणे हाच त्यांचा हेतू होता. संतसाहित्याप्रमाणे थेट हल्ला केला गेलेला नसला तरी पंडिती काव्याचा हेतू समाजाला सप्रवृत्त करण्याचाच होता.

पंडित कवितेत प्राधान्याने समाजातील उच्चवर्णीयांची जीवनशैली प्रतिबिंबित झाली असली तरी शाहिरी काव्यात तळागाळातील मराठी समाजाचे, त्यांच्या सुख-दुःखांचे सविस्तर चित्रण प्रथमच घडले. पेशवाईच्या काळातील अवनत समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या आकांक्षा, अभिरुची, जीवनमूल्ये या काव्याने प्रामुख्याने टिपल्या.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-IV, May 2015

येथे या समाजाला उपदेश करण्याची वृत्ती कमी झाली व समाजाच्या भावभावनांमध्ये रंगून जाऊन त्यांची नावीन्यपूर्ण प्रतिमांतून वर्णन करण्याची पध्दत रुळली.

राजकीय परिस्थिती आणि काव्याचे स्वरूप व उद्दिष्टे यांचा परस्परसंबंध इंग्रजांची राजवट सुरु झाल्यावर पुन्हा एकदा वेगळ्या रीतीने दृढ झाला. इंग्रजांच्या आगमनाबरोबरच इंग्रजी काव्य यांचा परिचय मराठी कवींना झाला. त्यातून नव्या काव्यविषयक जाणिवाही रुजू लागल्या. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व या जागतिक पातळीवरील नव्या जीवनमूल्यांचा पुरस्कार कवितेतून प्रथम केशवसुतांनी केला लौकिक जीवनातील सर्वसामान्य विषयही काव्य विषय झाले.

समाजविषयीच्या प्रतिक्रिया, रुढींविरुद्धचे बंड, क्रांतीचा पुरस्कार व्यक्त करणे हा काव्याचा मुख्य व निखळ हेतू झाला. केशवसुतांनी काव्याला अनेक बंधनांतून मुक्त केले. येथे काव्यामध्ये क्रांती घडली. सामाजिक आशयाची कविता हा महत्वाचा प्रवाह केशवसुतांपासून सुरु झाला व या स्वरूपाची कविता पुढे काही प्रमाणात गोविंदाग्रज, बालकवी, कवी बी आणि म. फुले आदींनी लिहिली. कुसुमाग्रज आणि कवी अनिल यांच्या कवितेत सामाजिक दृष्टी अधिक विशाल आणि मानवतावादी झाली.

१९६० च्या सुमारास कविता अनेक दिशांनी समाजवास्तवाला भिडली. त्यात प्रतिक्रियांची तीव्रता व विविधता लक्षणीय होती. नारायण सुर्वे यांच्या कवितेत कष्टकरी माणसांचे अव्यक्त भावविश्व विविध पैलूंसह अवतरले. विश्वामधील माणसांचे सहजीवन, त्यांची एकजूट व कामगारचळवळीवरील, परिवर्तनावरील अजोड विश्वास हे विशेष उठून दिसतात. मर्दकरांपासून काव्यात व्यक्त होऊ लागलेल्या महानगरी संवेदना नारायण सुर्वेच्या कवितेत अधिक विस्तारल्या व पुढे दिलीप चित्रे, अरुण कोलटकर, भालचंद्र नेमाडे, वसंत आबाजी डहाके, सतीश काळसेकर यांच्या कवितांतून त्यांना वेगवेगळी परिणामे लाभली. महानगरी कविता असा एक लक्षणीय प्रवाह लक्षात येऊ लागला.

१९८० च्या सुमारास समाजवास्तवात आणखी एक मोठे स्थित्यंतर सुरु झाले. कामगारचळवळी थंड पडू लागल्या. मुंबई महानगरातील कापडगिरण्या बंद पडू लागल्या. त्यातील कामगार या महानगरातून व अर्थव्यवस्थेतूनही बाहेर फेकला गेला. संघटित चळवळी संपण्याच्या काळातच जागतिकीकरणाचे जोरदार वारे वाहू लागले. भारताने स्वीकारलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेस हे आव्हान पेलणे अवघड नव्हते. परंतु त्यातून एक नवी जीवनशैली अपरिहार्यपणे निर्माण होऊ लागली व त्यातून स्पर्धा व दबाव निर्माण झाला. जागतिक मापदंडांनुसार स्वतःला बदलवणे, घडवणे याची शक्ती शहरवासीयांना स्वीकारावी लागली. हा ताण शहरांबरोबरच ग्रामीण भागावरही परावर्तित होवू लागली. बी-बियाणे, खते, शेतीची साधने, उत्पादनक्षमता, मालाचा दर्जा, बाजारपेठ मिळवणे, बाजारभाव, निर्यात इत्यादींच्या संदर्भातील स्पर्धेमुळे शेतीव्यवसायावरही त्याचा बरा-वाईट परिणाम झाला आणि एकूणच जनजीवनाची घडी अनेक प्रकारे व झपाटयाने बदलू लागली. ग्रामीण भागात 'सेझ' सारखे प्रकल्प येऊ घातले आणि जागतिक बाजारपेठेत टिकाव धरताना मेटाकुटीस आलेला शेतकरी या योजनांनी अधिक संभ्रमित झाला.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-IV, May 2015

जागतिककरणातून आलेली नवी बाजारपेठ, खरेदीची संस्कृती सध्या शहराशहरांतून उभारलेल्या मॉल्सच्या रूपाने वाढू लागलेली दिसते. एकीकडे माणसाची क्रयशक्ती वाढवली जाते आहे व कृत्रिम गरजा निर्माण केल्या जात आहेत. त्या गरजा भागवण्यासाठी मॉल्समध्ये चकचकीत वस्तूंचे ढीगच्या ढीग ओतले जात आहेत. माणूस 'ग्राहक' होतो आहे. एकसारख्याच दिसणाऱ्या अनंत वस्तूंच्या ढीगाच्याखाली माणसाची व्यक्ति-विशिष्ट ओळख, गरज व आवडनिवड हरवत चालली आहे. व्यापारीकरण व बाजारपेढीकरण यामुळे जगभराच्या ग्राहकांच्या आवडीनिवडी एकाच प्रकारच्या बनवल्या जात आहेत. सांस्कृतिक भेद नाहीसे होऊन, विविधता नष्ट होऊन आपल्या विभिन्नतेचे 'सपाटीकरण' होत आहे.

गेल्या अनेक वर्षांपासून महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहेत त्यांचे चित्रण कवी उत्तम कांबळे यांनी आपल्या कवितेत मांडतात-

बळीराजाला कधी कुणी
 पावलाखाली गाडलं
 कुणी व्याजाखाली गाडलं
 कुणी बाजारात मारलं तर
 कुणी त्याला
 बाजारात पोहोचण्यापूर्वीच मारलं

शेतकरी कर्जबाजारी झाला. तो व्यसनी झाला त्यानं पोंरांच्या लग्नात पैसा उधळला. त्यानं बदललेला काळ समजून घेतला नाही. त्यामुळे त्याच्यावर आत्महत्या करण्याची वेळ आली असे निष्कर्ष वर्षाला कोटीत पगार घेणारे काढत आहेत. मूळ कारणांपर्यंत कोणी भिडत नाही. लग्नाला बडेजाव कमी करायचा असेल तर हुंडयाचा राक्षस गाडा असं कोणी सांगत नाही किंवा सांगून उपयोगही होत नाही. भारतीय शेतकरी चार-सहा वर्षापूर्वीच कर्जबाजारी झाले असे म्हणणे वेडेपणाचे ठरेल कारण पिढ्यानपिढ्या तो कर्जबाजारीच आहे. मग आता आत्महत्या का करतो याचा वेध घ्यावा असं कोणाला वाटत नाही. उलट या साऱ्या मरणांचा राजकरणासाठी वापर केला जात आहे.

मानवी जीवनातील संगणकाच्या वाढत्या वापराचे परिणाम मानवी जीवनावर कसे होऊ शकतात ते कवीच्या पुढील कवितेतून दिसून येते.

कुणी सांगावं
 नव्या शतकातला माणूस
 कदाचित
 संगणकाच्या खांद्यावर मान ठेऊन
 शेवटचा श्वास घेईल
 दयाळू संगणक
 अंतराळात

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-IV, May 2015

माणसाच थडग्याशेजारी
 शोकसभा घेतील.

भविष्यात संगणक आणि माणसांच्या लढाईत काय होईल हा प्रश्न कवींना पडला आहे. माणसांचे अजून किती अवमूल्यन होईल, माणसानेच जन्माला घातलेली यंत्र आणि माणसामधील लढाईचे एक भयग्रस्त चित्र उत्तम कांबळे यांनी आपल्या कवितेतून निर्माण केले आहे.

जागतिकरणाच्या लढाईत माणसांचं काय होईल असा प्रश्न निर्माण होतो. या प्रश्नाला आपल्या कवितेतून भिडण्याचा प्रयत्न कवी अरुण काळे करताना दिसतात-

माणसांना रोबो बनवण्याचं स्वप्न
 होतंय त्यांच्यात जागृत
 पिंजऱ्यात कोंडणार आहे तो माणसाला
 त्या आधी होईल एक मोठं युध्द
 संगणकाविरुध्द माणूस
 आणि माणसाच्या हरण्याच्या शक्यता आहेत.

संगणक नावाची संस्कृती भांडवलशाहीची आहे. ती समता, बंधुभावाला नष्ट करायला निघाली आहे. संगणक महत्वाकांक्षी होतो आहे. गरिबीची आकडेवारी त्यांच्याकडे आहे पण गरिबी संपवण्याची इच्छा मात्र त्यांच्याकडे नाही. माणसाच्या मेंदूतूनच बाहेर पडलेला हा संगणक माणसाचा रोबो करण्याच्या प्रयत्नात आहे. माणसाचं एकदा का रुपांतर रोबोमध्ये झाले की संगणकाचा विजय होणार आहे. संगणक आणि माणूस यांच्यातील एका भयावह युध्दाची चाहूल आणि युध्दातील संभाव्य निकाल शोधण्याचा ती प्रयत्न करते.

जागतिकीकरणाचा सर्वात जास्त फटका ग्रामीण भागाला बसणार आहे यात शंका नाही. हा शहराबाहेरचा भारत शिक्षणात, विकासात कसा मागे आहे हे इंद्रजीत भालेराव यांनी आपल्या कवितेतून मांडताना दिसतात -

महाराष्ट्रातल कोणतंही गाव
 त्या गावाचं काहीही नाव
 त्या गावाची पडकी वेस
 इतिहासाला लावते ठेच
 गावचा हनुमंताचा पार
 अजून तेथे धजे ना नार
 त्या गावच्या गढीची माती
 मालक कोरुन कोरुन खाती

ग्रामीण भाग हा ग्लोबल खेडयापासून तर लाखो मैल दूर आहे. एक तर त्याची जगण्याची पारंपारिक साधने कालबध्द होत आहेत किंवा स्पर्धेत मागे तरी पडत आहेत. ग्रामीण भाग म्हणजे कच्चा माल खेचून घेण्याचं

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-IV, May 2015

ठिकाण झालं आहे. परकीय आणि स्वदेशी कंपन्या तेथील माल ओरबडून घेत आहेत. त्याचं वस्तूत रूपांतर करून याच ग्रामीण भारताला अव्वाच्यासव्वा भावात विकत आहेत. परिणामी कधी नव्हे एवढा हा ग्रामीण भारत मागे पडतोय.

जागतिकरणाच्या पंजातून एकही गाव सुटलेलं नाही. या नव्या प्रवाहाच्या खुणा त्यांना सर्वत्र दिसतात. गावाचं नाव कोणतंही असलं, गावाची दिशा कोणतीही असली, गावाचा आकार कोणताही असला तरी जागतिकीकरणाच्या खोलावर खुण तेथे आता स्पष्टपणे जाणवतात. गावानं आपला इतिहास गमावला. भाकरी शोधण्याचा मार्ग गमावला गावाच्या गढया म्हणजे वैभवशाली इतिहास मानला जायचा. शौर्याचं चिन्ह मानलं जायचं. पण आता जागतिकरणाच्या रेट्यात या गढयांनी रोग लागलेल्या कोंबडीच्या पिलाप्रमाणे जणू मान टाकली आहे. गढीवाल्याचीही वाट लागली आहे. वर्तमान गढीची भूक भागवत नाही. तिची प्रतिष्ठा राखत नाही. कारण एन्ड ऑफ हिस्ट्री म्हणजे इतिहासाचा शेवट होणार अशी आरोंळी जागतिकरणाने ठोकली आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे अतिशय गांभिर्याने आणि चौफेर नजरेने पाहणारे कवी महेंद्र भवरे त्यांनी या जगाला, युगाला 'पत्थर दिल' असेच संबोधले आहे. ते आपल्या कवितेत म्हणतात-

फायबर ग्लासातून त्याहाळणारी नजर
 नपुंसक जगावर घालले दगड
 पत्थरदिल युगाच्या आधुनिक वळणावर
 थंबकते जाग्यावर...
 ग्रहावरचं जग कसे झगमगतेय
 अन् झक मारतात मानवी मुल्यांचे जागर
 मूल्यांचे खम्रास ग्रहण मानत सुटलेय दान
 भिकारचोट कराराच्या चौकटीवर
 चौकट झालीय खिळखिळी
 कवाडाची सुरु आहे उघडझाप.

या जागतिकीकरणात माणसापलिकडचे म्हणजे ग्रहावरचे जग शोधण्याची स्पर्धा सुरु आहे. मंगळावर, चंद्रावर यानाच्या स्वाऱ्याच सुरु आहेत. कोटयावधी रुपये त्यावर खर्च होत आहेत आणि दुसरीकडे पाय असूनही सरपटाव्या लागणाऱ्या माणसांची संख्याही वाढते आहे. एक जीवघेणी विषमता जागतिकीकरणाच्या अंगावर मस्तावल होऊन खेळते आहे. संवेदना गमावलेले जग जणू नपुंसक बनले आहे आणि फायबरच्या काचेतून सायबरची नजर त्याच्यावर दगड घालते आहे. चित्रविचित्र घोषणांच्या, नारेबाजीच्या गर्दित जगण्याच्या वाटा बंद होतात असे कवीला वाटते.

Variorum Multi-Disciplinary e-Research Journal
Vol.,-05, Issue-IV, May 2015

जागतिकीकरणामुळे भाषेतही अनेक शब्दांची भर पडली उदा. कॅरीबॅग, एटीएम, संगणक क्रेडीट कार्ड, डेबीट कार्ड, मिनरल वॉटर, फॉरेन करन्सी, एक्सपोर्ट, इम्पोर्ट, ऑनलाईन सर्व्हिस, कोडवर्ड, माऊस, स्टार्ईल, वेबसाईट, साईट, मोबाईल, इमेल, चॅटिंग, रोबोट, बायोडाटा, ओरिजिनल.....

अशा अनेक पारिभाषिक शब्दांच्या व्यवहारात आणि साहित्यात सरास वापर केला जात आहे. वरील कविता ह्या प्रातिनिधीक स्वरूपात घेतल्या आहेत. जागतिकीकरणाची लाट आपण थोपवू शकत नाही : ती स्वीकारून सर्वांना पुढे जावे लागणार आहे. मात्र या महा लाटेमध्ये आपले स्वत्व कसे जपायचे, हा प्रश्न अनेक विचारवंतांना भेडसावतो आहे. सामान्य माणसे 'ग्राहक' बनून भौतिक साधनांच्या भरमसाट गोतावळ्यातच सुख शोधताहेत. असा ग्राहकांचा जगण्याचा प्रत्येक क्षण उन्मादक करावयाचा आहे. मनोरंजनाच्या नवनवीन साधनांतून तो तसा भारावलेला व अर्थपूर्ण करता येईल, अशी त्यांची धारणा आहे. उलट अशी धारणा असलेला व भौतिक सुखसाधनांमागे धावणारा माणूस वस्तूंच्या गर्दीतही एकटा पडला आहे. आपल्या स्वत्वापासून नकळत दुरावत चालला आहे. नव्याने परावृत्त झाला आहे हे समकालीन, छुपे वास्तव आहे. या वास्तवाची दाहक जाणीव झालेले अनेक संवेदनाशील कवी विविध पातळ्यांवरून या गुंतागुंतीच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक पेचांना सतर्क प्रतिसाद देताना दिसतात असेच म्हणावे लागेल.

संदर्भ

१. अनवट वाटा.

संपादक - प्रा.डॉ.भारती निरगुडकर प्रा.श्रध्दा राणे, प्रा.डॉ.धनाजी गुरव , प्रा.डॉ. मंगला सिन्नरकर, प्रा. ज्योतिका ओझरकर वाड्:मयसेवा प्रकाशन, नासिकरोड.

२. जागतिकीकरणात मराठी कविता. संपादक - उत्तम कांबळे - परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई - ०४.

३. नाशिक तू एक सुंदर कविता. उत्तम कांबळे - परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई - ०४.